

ПОСТАТІ В ЦАРИНІ БІБЛІОТЕЧНОЇ ПРАЦІ

УДК 01(477)(092)

*В. М. Пархоменко,
м. Кам'янець-Подільський*

ШЕВЧЕНКІАНА М. Ф. КОМАРОВА (до 170-річчя від дня народження)

У статті висвітлено життя і діяльність визначного українського бібліографа XIX ст. Михайла Федоровича Комарова, історію створення ним Шевченкової бібліографії, дано огляд праць, присвячених поету.

Ключові слова: українська література, Т.Г. Шевченко, бібліографія, покажчик, М.Ф. Комаров.

Видатний український бібліограф, літературознавець, фольклорист, лексикограф, перекладач М.Ф. Комаров народився 23 січня 1844 року в селі Дмитрівка Павлоградського повіту Катеринославської губернії (нині Петропавлівський район Дніпропетровської області) у селянській родині. Закінчив Катеринославську гімназію. 1862 року вступив на юридичний факультет Харківського університету.

Формування світогляду і культурних інтересів М. Комарова припадає на період піднесення суспільної активності студентства. Він охоче відвідує лекції О.О. Потебні з фольклору і мовознавства, знайомиться з українськими письменниками Я. Щоголевым і В. Александровим та ін., що сприяло поглибленню літературних інтересів майбутнього бібліографа.

Під час канікул деякий час учителював в селі Гаврилівка Ізюмського повіту Харківської губернії, мандрував селами в пошуках народних дум, пісень, прислів'їв і загадок, замовлянь та іншого фольклорного матеріалу.

1865 року була опублікована його перша стаття «Два варіанта южноруської народної думи про Саву Чалого».

1867 року М. Комаров закінчив університет і їде в місто Острогозкь Воронозької губернії, у ту частину, де переважало українське населення. Тут почав працювати в окружному суді кандидатом на судові посади, а невдовзі – адвокатом.

В Острогозку одружився, тут народилися його діти. Службу поєднував з активною участю в українському культурному житті, опікувався освітянськими проблемами. За умов заборони рідномовної школи вихід з масової неосвіченості народу бачив у самоосвіті, важелями якої були дешеві українські видання. З цією метою переклав з російської книги О. Строніна «Розмова про небо та землю» (К., 1974), «Розмова про земні сили» (1875). Ці видання викликали інтерес читачів, позитивно відгукнулися критики. Львівська «Просвіта» відразу видала «Розмови» у Галичині, згодом одна з них вийшла польською мовою у Варшаві, російською – у Петербурзі.

Третю книгу «Розмова про життя земле», перекладену 1976 року, через посилення цензури не було видано. Заборона на переклад і видання книг українською мовою не зупинила його просвітницької діяльності. В Острогозку продовжував збирати фольклорні матеріали для задуманого ним українсько-російського словника.

Наприкінці 1879 року Михайло Федорович з сім'єю переїхав до Києва, де успішно суміщав працю присяжного повіреного з членством у Київській «Старій

громаді», яка збирала матеріали для українсько-російського словника. Він передав їй свою картотеку і брав активну участь у роботі над словником. Михайло Федорович відкрив у Києві платну приватну бібліотеку, її коштом видав перший том творів М. Кропивницького, а пізніше здійснив текстологічну підготовку і видав твори С. Руданського, Є. Гребінки, І. Карпенка-Карого, П. Куліша.

Київський період був дуже плідним для М.Ф. Комарова. Він став співробітником багатьох періодичних видань: «Киевская старина», «По морю и суше», галицьких видань «Діло», «Зоря», «Правда» та ін. Виступав на їх сторінках з публіцистичними і критичними статтями, з історико-літературними і бібліографічними матеріалами, рецензіями, інформаціями про культурне життя в Україні, які користувалися постійною увагою читачів.

Його літературна і бібліографічна діяльність почалася в той час, коли українська культура зазнавала жорстоких утисків та репресій, друкування книг українською мовою було заборонено. Проте йому вдалося видати перший бібліографічний посібник рідною мовою.

1883 року на сторінках прогресивного альманаху «Рада» М. Старицького надрукував «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798-1883)» (Ч. 1. – С. 397-470) і окремо (К., 1883. – 74 с.), над яким почав працювати в кінці 70-х років в Острогозьку. Своєю працею М. Комаров відкрив першу сторінку як в історії складання бібліографічного репертуару української книги, так і розвитку української бібліографії в цілому. Тогочасна критика гаряче привітала вихід покажчика, незважаючи на певні недоліки. До покажчика ввійшли твори письменників Східної України. Найбільше назв мають твори Т.Г. Шевченка (185), Г. Квітки-Основ'яненка (42), І. Котляревського (30), Марка Вовчка (18), П. Гулака-Артемовського (17), Є. Гребінки (16) [14, с.14].

Поряд з окремими виданнями до покажчика включені твори, опубліковані в збірниках і журналах, критичні і біографічні статті, спогади і рецензії. Матеріал, розміщено за прізвищами авторів.

До покажчика доданий список статей загального характеру про українську мову, літературу та з національного питання (близько 200 назв), а також цифрові дані щодо кількості книжок українською мовою за роками видання [8, с.171].

«Бібліографічний покажчик нової української літератури» І. Франко оцінив так: «Дуже важна була в тій збірці перша проба української бібліографії, злагоджена М. Комарем; вона уперше дала змогу своїм і чужим наглядно прослідити повільний ріст, ступеневе ширшення та упадання українського письменства в Росії в XIX віці» [11, с.336-337].

Пізніше, 1896 року, Франкову думку про українське письменство і значення цього покажчика пригадавав А. Кримський: «Для національної справи «Покажчик» зробив чимало: він показав українцям і ворогам українства, що наше письменство не таке-то вже й убоге, як звичайно всі думали; ... що українське письменство не скрізь так нидіє, як у Росії, а що єсть у нього і своя вільніша преса: до «Покажчика» додана була рубрика «Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання», із неї кожен читач міг побачити, що українофільство – це зовсім не справа маленької групи людей (як бажалося б декому довести), а це дуже широкий суспільний потік, і має він рясні джерела в нашій історичній минувшині» [8, с.594].

Михайло Федорович мріяв видати новий доповнений і виправлений покажчик української літератури й історію цензури. Він звернувся до письменників з проханням надсилати йому свої твори і розповіді про стосунки з цензурою, а також зауваження («Зоря». – 1897. – № 23. – С. 460).

1883 року М. Комаров переїхав до Умані, яка подарувала йому один з відомих його псевдонімів – М. Уманець. Цей та інші псевдоніми і криптоніми Михайла Федоровича (М. Комар, М.К., М.У., К.М., Мих. К.) [5, с.541] часто зустрічаються на сторінках різних видань. Тут він займається перекладацькою роботою, продовжував роботу над українським словником та складанням бібліографічних покажчиків.

1886 року розпочав і склав перший доповнений варіант «Покажчика» 1883 року. Його назва «Бібліографічний покажчик нового русько-українського письменства (від 1798 до 1887)». Цей покажчик не був виданий. Частину його – «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и приведений Т.Г. Шевченко» М. Комаров надрукував на сторінках журналу «Киевская старина» (1886. – №3. – С. 570-582; № 4. – С. 778-786). Там же вмістив «Дополнения к библиографическому указателю материалов для изучения жизни и произведений Т.Г. Шевченко» (1887. – №5. – С. 180-184).

«Ця дуже совісна праця – річ неминуха для всіх тих, хто хоче студіювати Шевченкове життя і творчість, – писав про покажчик А. Кримський. – Вона була важлива ще й з того погляду, що показала всім навч., як високо цінують свої і чужі люди нашого великого поета» [8, с.595].

«Образ Т.Г. Шевченка постійно жив у душі Комарова, при будь-якій нагоді, – писав М. Ясинський, – увагу читача зупиняв він на житті й діяльності великого сина України» [14, с.50]. Ще в Острогоську протягом 1874-1875 років написав біографію Шевченка, але вона не була опублікована.

Багато пізніше рукопис біографії знайшов літературознавець Г. Зленко в згаданому раніше невіданому перекладі книги О. Строніна «Розповіді про життя земне». У кінці книги після змісту рукою М. Комарова було зазначено: «У цій книжці перекладчик од себе додав: в главі ... 3-ій про Т.Г. Шевченка» [14, с.178].

1881 року до 20-х роковин від дня смерті Т. Шевченка М. Комаров підготував новий варіант біографії Тараса Шевченка «Про жизнь и песни Кобзаря». Санкт-Петербурзький цензурний комітет і Головне управління в справах друку зробили висновок, що автор «виставляє Шевченка завзятим противником кріпосництва, головною метою «викликати найквавішу симпатію до Шевченка у простому народі», – отже, видання його твору «цілковито незручне» [3, с.178]. Згодом в Одесі М. Комаров зробив ще одну спробу опублікувати життєпис Кобзаря. Цензура сповістила, що підготовлена ним біографія поета не може бути випущена в світ [1, с.176].

Зазнавши невдачі з виданням біографії Кобзаря, він почав складати бібліографію Т.Г. Шевченка.

Наприкінці 1887 року Михайло Федорович з родиною переїхав до Одеси, відкрив власну нотаріальну контору, де працював до кінця свого життя. Його оселя стала одним з культурних осередків міста. Неодноразово гостями в ній були І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, А. Кримський, М. Вороний та інші.

М. Комаров, крім громадської та просвітницької роботи, займався словниковою, перекладацькою, видавничою роботою та складанням бібліографічних покажчиків з літератури, мистецтва, етнографії. Одночасно поповнював свою бібліографічну картотеку, присвячену Т. Шевченку.

Своєрідна шевченкіана М. Комарова започаткована ще 1881 року із публікації статті «Кое-что о Шевченко», вміщеної в Київській газеті «Труд» (1881. – 27 лют.) і «Шевченкові дні. Одеса в квітні» – на сторінках газети «Діло» (1913. – 2 трав. (№ 95).

Йому належить понад 20 заміток, рецензій, оглядів, статей, опублікованих на сторінках періодичних видань, присвячених Т. Шевченку [14, с. 64-66].

Результатом багаторічної праці дослідника став покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві. Библиографический указатель для изучения жизни и произведений Т. Шевченко» (Одесса, 1903. – 144 с.).

Покажчик складається із 16 розділів:

«I – От составителя.

II – Главнейшие даты из жизни Т.Г. Шевченка.

III – Собрание сочинений Т.Г. Шевченка на малороссийском языке и отдельные их издания.

IV – Малорусские произведения Т.Г. Шевченка, помещенные в сборниках и журналах.

V – Произведения Т. Шевченка на русском языке.

VI – Переписка Т.Г. Шевченка.

VII – Рисунки Т.Г. Шевченка.

VIII – Переводы малорусских произведений Т. Шевченка:

а) на русский язык,

б) на польский язык,

в) на чешский язык,

г) на болгарский, сербский и словацкий языки,

д) на немецкий, французский и другие языки

IX – Переводы прозаических произведений Т. Шевченка, писанных им по-русски, на язык малорусский.

X – Музыка к произведениям Т. Шевченка и на память о нем.

XI – Рисунки и скульптурные изображения к произведениям Т. Шевченка или из жизни его и на память о нем.

XII – Драматические переделки произведений Т. Шевченка.

XIII – Учреждения имени Т. Шевченка.

XIV – Свод статей о Т. Шевченке и его произведениях [за 1840-1903 pp.].

XV – Алфавитный указатель авторов книг и статей о Шевченке, композиторов, художников, издателей и других лиц, способствовавших изучению жизни и произведений Т.Г. Шевченка.

XVI – Объяснение сокращений и некоторые замечания для пользования указателем» [6, с.313].

Критика позитивно оцінила цей покажчик. Великою, найгрунтовнішою була рецензія Івана Франка, яка засвідчувала, що великий Каменяр був не тільки знавцем творів Шевченка, а й бібліографом: «Добродій Комаров звісний і заслужений автор першої проби української бібліографії» в «Раді» (1883) подав був там і бібліографію творів Шевченка та праць про нього. Пізніше з нагоди 25-х роковин смерті поета, він переробив і доповнив ту частину бібліографії, що дотикає власне Шевченка ... сей спеціальний покажчик у «Киевской старине» (1886).

Отся книжка – се нова третя в ряду переробка бібліографічного покажчика всього того, що має такий чи інший зв'язок з Шевченком. Настільки збагатився і розширився сей покажчик протягом 20 літ, покаже найліпше те, що коли в «Раді» шевченківська література нараховувала 160 номерів, у покажчику за 1886 рік – 369, тобто сей покажчик виріс до об'єму невеличкої книжки числить уже 1278» [10, с.159].

I. Франко дав низку ділових зауважень щодо праці.

Він детально розділ за розділом розглянув зміст покажчика. Зокрема, звернув увагу на те, що твори Шевченка розкидані по деяких розділах, не подані в суцільно хронологічному порядку, недостатня повнота галицьких ви-

дань і, особливо, варшавських, празьких, віденських, німецьких і французьких. Далі І. Франко зробив деякі доповнення до покажчика Комарова, зазначив неточність опису, недостатню повноту представленого матеріалу.

«На сих деталях я й уриваю свої уваги над книжкою д. Комарова», – писав І. Франко – В усякім разі треба признати, що автор, особливо, в новіших часах, збирав матеріали докладно. Його книжка, хоч і як ще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все таки важна тим, що показала нам перший раз літературу належну до нашого поета в її повнім об'ємі, і zarazом вивела перед наші очі ті дезидерати, яких треба для її повного опанування [10, с.171].

Наприкінці 1912 року в одеській друкарні Південно-російського товариства побачив світ «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських польських поетів. Збірка з примітками М. Комарова». (Одеса, 1912. – 319 с.), яка містить списки віршів, присвячених поетові. Це – перше в Україні видання такого типу. Поезії для «Вінка» він збирав впродовж усього життя. Михайло Федорович працював над його упорядкуванням п'ятнадцять років [3, с.65].

Частину віршів для «Вінка» знайшов у альманахах та часописах. Вони ретельно записані в шести великих зошитах, котрі нині зберігаються в Одеській державній науковій бібліотеці імені М. Горького. Багато віршів отримав безпосередньо від авторів. Серед них: Л. Українка, М. Старицький, П. Мирний, Л. Глібов, Б. Грінченко, В. Самійленко, Я. Мамонтов, М. Вороний, Х. Алчевська, І. Білоусов [3, с.65].

У листі до поета Івана Білоусова, перекладача «Кобзаря» російською мовою, писав: «Я заходився коло видання збірника всіх віршів, присвячених Т.Г. Шевченкові, як українською, так і російською, білоруською і навіть польською мовами. Поки що зібрані мною 130 віршів. Я приступив уже до друкування збірника. До збірника увійшли вже два ваших вірші: «Памяти Т. Шевченко» та «На могиле Т. Шевченко»... Я дізнався, що в деяких московських виданнях за 1911 рік вміщено невідомі мені вірші, присвячені Т. Шевченкові. Ось чому я й одважився звернутись до Вас, вельмишановний Іване Олексійовичу, з уклінним проханням купити для мене належні номери тих журналів і вислати мені якомога скоріше, оскільки збірник уже друкується» [3, с.71].

Бібліограф не обмежувався лише добором віршів та розташуванням їх у хронологічному порядку. Він ретельно їх аналізував і супроводжував докладними коментарями. Поезії білоруських і польських поетів подав в оригіналі та паралельних перекладах.

Характер і значення упорядкованого М. Комаровим «Вінка» позитивно оцінили критики Л. Старицька-Черняхівська писала: «Чудово видана книжка. Розкішний папір, друк, уважні додатки до кожного вірша... Шановному вкладникові збірника поталанило зафіксувати в книжці той глибокий пієтизм, яким огорнено образ Шевченка в українській людності...», яку велику вагу має Шевченко не тільки для тих, що розуміють художню красу і велич його творчості, а й для тих, що тільки серцем бідним відчувають всю його добрість і любов до кожного окраденого долею людяно... Передивляючись вірші, зазначені в збірці добродія Комарова, ми бачимо еволюцію і зріст... розуміння творчості Шевченка» [3, с.75].

В Одесі на сторінках «Известий Одесского библиографического общества при императорском университете» (вип. 9) писала Наталя Лазурська: «... Зовні збірник М. Комарова виданий прегарно... Майже кожен вірш дбайлива рука М. Комарова постачила надто цінними бібліографічними даними: де вірш було надруковано, якого року тощо. Крім того, коли у вірші зустрічаються незрозумілі

місця, М. Комаров пояснює їх у своїх доволі докладних примітках. У кінці збірника упорядник додає список тих віршів, присвячених Т.Г. Шевченкові, котрі з тих або інших причин не увійшли до цього видання» [3, с.76].

Видавши «Вінок», до якого увійшли вірші тільки слов'янських поетів, Михайло Федорович задумав видати друге видання покажчика, поповнити згодом творами представників інших літератур.

На початку 1913 року він звернувся до знайомих з проханням надсилати в Одесу всі національні видання, котрі містять поезії, присвячені Шевченкові. Розпочата ним праця лишилася незакінченою. Наприкінці літа того року М.Ф. Комаров раптово помер.

На цю сумну подію на сторінках періодики було опубліковано 30 відгуків, у тому числі газета «Нова Буковина» (1913. – 27 серп. (№ 63) подала огляд праць М. Комарова з шевченкознавства. Його бібліографічні праці не втратили своєї ваги і в наш час.

Список використаних джерел:

1. Айзеншток М. Про бібліографію Шевченківської бібліографії / М. Айзеншток // Радянське літературознавство. – 1963. – №3. – С. 142-147.
2. Грицюта М.С. Михайло Комаров (1844-1913) / М.С. Грицюта // Історія української літературної критики. Дожовтневий період / відп. ред. П.М. Федченко. – К., 1988. – С. 258-264.
3. Зленко Г. Книга пам'яті. Оповіді та розвідки літературного слідопита / Г. Зленко. – Одеса : Одеська друкофсет. фабрика, 1971. – 252 с.
4. Зленко Г. Один з перших біографів Шевченка / Г. Зленко // Вітчизна. – 1978. – №3. – С. 176-179.
5. Зленко Г.Д. Комаров Михайло Федорович / Г.Д. Зленко // Українська літературна енциклопедія. – К., 1992. – Т. 2. – С. 541-542.
6. Комаров Михайло Федорович // Шевченківський словник : у 2 т. – К., 1977. – С. 313.
7. Корнейчик І.І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період (нарис) / І.І. Корнейчик. – К. : Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР, 1971. – 374 с.
8. Кримський А. Михайло Комар / А. Кримський // Твори : в 5 т. – К., 1972. – Т. 2. Художня проза. Літературознавство і критика. – С. 591-613.
9. Сороковська С. Перший український бібліограф / С. Сороковська // Вітчизна. – 1964. – №9. – С. 217-219.
10. Франко І. [Рецензія] / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К., 1982. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903-1905). – С. 159-171. – Рец. на кн.: Комаров М.Т. Шевченко в літературі та искусстве : библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. – Одесса, 1903. – 144 с.
11. Франко І.Я. Михайло Старицький / І.Я. Франко // Твори : у 20 т. – К., 1955. – Т. 17: Літературно-критичні статті. – С. 303-345.
12. Т.Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість 1839-1959 / склали: І.З. Бойко, Л.В. Беляєва, К.С. Скокан [та ін.]; відп. ред. Є.П. Кирилюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 2: (1917-1959). – 603 с.
13. Ясинський М.І. Михайло Комаров (з минулого української бібліографії) / М.І. Ясинський // Радянське літературознавство. – 1965. – №11. – С. 24-28.
14. Ясинський М.І. Михайло Комаров : монографія / М.І. Ясинський. – К. : Книжкова палата України, 2001. – 64 с.

The article lights life and activity of outstanding Ukrainian bibliographer Mykhaylo Fedorovych Komarov who lived in 19th century; history of creating Shevchenko's bibliography, review of his works dedicated to poet.

Key words: *Ukrainian literature, bibliography, T.H. Shevchenko.*

Отримано: 15.01.2015